

УДК: 323.173:327

*Місяйло Діана,
студентка 2-го курсу магістратури
спеціалізації «Країнознавство»
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

ФЕНОМЕН ПОНЯТТЯ СЕПАРАТИЗМУ В ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

У статті висвітлено місце сепаратизму у політичній науці, його функції та роль. Зазначено і про види сепаратизму, як правильно їх визначити, їх головні ознаки та форми, у яких він може розгортатись. Також розглянуто вплив зовнішніх чинників на виникнення сепаратизму, які можуть пришвидшити або нівелювати його інтенсивність. У статті наведено думки вчених, праці яких стосуються цієї теми. Зазначено і те, до чого може призвести відкритість комунікаційних та територіальних кордонів, про позитивні та негативні функції сепаратизму. В статті враховані і негативні аспекти цього поняття, які стосуються насамперед нашої держави, їх чинники та наслідки.

Ключові слова: *сепаратизм, суспільство, прояви сепаратизму, самовизначення, функції, політика, суспільно-політичне явище, міжнародні відносини.*

The article describes in detail the place of separatism in political science, its functions and its direct role in this factor. The types of separatism, how to define them correctly, their main features and the forms in which it can unfold are also mentioned. The influence of external factors on the emergence of separatism, which can either accelerate or offset the intensity of separatism, is also considered. The article takes into account the views of scholars on this topic. The reasons for the openness of communication and territorial borders and the positive and negative functions of separatism can also be mentioned. The article also takes into account the negative aspects, which primarily concern our state (Ukraine), their factors and consequences.

Keywords: *separatism, society, manifestations of separatism, self-determination, functions, politics, socio-political phenomenon, international relations.*

Актуальність. *Тема є однією з найбільш актуальних для багатьох країн на сучасному етапі. Незважаючи на внутрішній характер проблеми, сепаратизм впливає і на міжнародне становище, дестабілізуючи ситуацію в світі. Окрім того, наявність сепаратистських настроїв досить часто призводить до зниження авторитету держави. Сепаратизм є однією з найбільш гострих загроз щодо національної та політичної безпеки держави, яка набула особливої актуальності у ХХІ столітті у зв'язку з геополітичними*

змiнами у свiтi. У сучасних умовах сепаратизм становить безпосередню загрозу національнiй безпецi України у зв'язку з гiбридною вiйною.

Виклад основного матерiалу. Сепаратизм – це полiтика i практика вiдокремлення, вiддiлення частини територiї держави з метою створення нової самостiйної (iншим словом незалежної) держави або переходу до складу iншої держави або набуття статусу широкої автономiї [7].

Iншими словами, сепаратизм – це пропаганда стану культурного, етнiчного, племiнного, релiгiйного, расового, національного або ж гендерного вiдокремлення вiд ширшої групи населення.

Сепаратизм, будучи суперечливим суспiльно-полiтичним явищем, є однiєю з найскладнiших та найактуальнiших проблем свiтового спiвтовариства, тому варта дослiдження його ролi у мiжнародних вiдносинах.

У науковiй лiтературi немає єдиного конкретного пiдходу стосовно трактування поняття «сепаратизм». Його визначають i як спiсiб розв'язання проблеми, i як рух за територiальне вiдокремлення, i як практику дiяльностi суспiльно-полiтичних рухiв.

Проблема сепаратизму є однiєю з найбільш складних, адже вона безпосередньо пов'язана з питаннями iснування держав, змiною iх кордонiв та утворення нових держав.

Сепаратизм прийнято подiляти на два домiнантнi види: релiгiйний, який вiдбувався ще в часи хрестових походiв i залишився даниною iсторiї; етнiчний, вiн може вважатися єдиним правомiрним сепаратизмом, який вивiряється референдумом.

У першому випадку – це рух сектантської релiгiйної меншини, який зараз демонструють iсламiсти в Сирiї. У другому випадку iх прирiвнюють до каталонцiв Iспанiї та до подiй, якi вiдбулись в Iрландiї та Шотландiї.

Етнiчний сепаратизм за своєю суттю є етнотериторiальним конфлiктом, в основi якого лежить прагнення етнiчної меншини вiдокремитися вiд загальної держави, що сприймається її представниками, як державне утворення iншої етнiчної меншини. Поява в позицiї лише однiєї з конфлiктуючих сторiн елементiв сепаратизму, iнтернаціоналізує конфлiкт i пiдчиняється його потребам i нормам мiжнародного права.

Етнiчний сепаратизм може розгортатись у таких формах:

- вiдкрита, тут засобами i методами реалiзацiї сепаратистами своiх намирiв вважають такi публiчнi дiї, як, наприклад: заяви, вiдкрите вiйськове протистояння, масовi акцiї тощо;
- прихована, тут засобами i методами реалiзацiї сепаратистами своiх намирiв є такi непублiчнi дiї, як, наприклад: пiдпiльна та атомна терористична дiяльнiсть та застосування тиску на своiх опонентiв через третi сторони.

Така дослiдниця, як Махова Анна, вважає, що характерною рисою сучасностi є те, що етнiчнi конфлiкти дедалi рiдше проявляються як вiйни мiж державами, частiше вони зароджуються на територiї однiєї краiни. Це пов'язане з

тим, що джерелами криз у деяких випадках стає нестабільність, злидні та слабка розвиненість, які сприяють суттєвому піднесенню релігійного інтегризму (наприклад, ісламського фундаменталізму) на території єдиної держави. Причинами конфліктів може виступати боротьба з бідністю або ж, навпаки, спроби її подолання, що призводить до суспільних змін [5].

Сторонами етнополітичного сепаратистського конфлікту дедалі частіше виступають недержавні гравці – це екстремістські релігійні течії, транснаціональні терористичні формування та злочинні угруповання. З часом етнічні зіткнення стають все більш небезпечнішими, тому що вони перш за все використовуються терористами й озброєними нелегальними угрупованнями. Терористи створюють свої бази саме на безконтрольних територіях країн, влада яких не може ними управляти [13].

На сьогодні нові підстави для штучного нагнітання сепаратистських настроїв у певних регіонах світу породжує розширення комунікативних можливостей в постіндустріальному світі. Можна дійти висновку, що в суспільстві з вищим рівнем політичної культури та економічного добробуту етнічний сепаратизм має значно менше шансів розвиватися у стрімких та гострих проявах.

Значний вплив на виникнення сепаратизму мають і зовнішні чинники, які можуть або пришвидшити, або нівелювати інтенсивність сепаратизму. У політичній сфері сепаратизм здатний привести до негативних наслідків. Наприклад, таких, як: ослаблення державного суверенітету та дестабілізація ситуації в країні. Групи мігрантів, як національна меншина, за наявності національної держави, не мають права на спробу утворення сепаратизму в державі [2].

У багатонаціональних державах прагнення національних меншин до відокремлення і створення самостійної держави є виправданим через відсутність державності в історичній прабатьківщині. Досить часто причиною сепаратизму в політиці є застосування культурно-етнічного поділу при наявності держави та можливості рееміграції на прабатьківщину членів діаспори тієї країни, в якій вони зараз проживають. Це всім відомі примусово виселені народи Чечні, німці, кримські татари та українці з Сибіру, Далекого Сходу та Казахстану. Зловживання сепаратизмом політичної партії чи руху відображається у прагненні опозиційної частини реалізувати власні цілі та інтереси, які використовуються для мотивування власної антидержавної діяльності. У такому випадку законним є право громадян на еміграцію чи рееміграцію саме як громадянина, за власним вибором. Така програма існує в усіх розвинених країнах і, як правило, права людини в таких випадках є захищеними міжнародним правом [1].

Також сепаратизм розрізняють за процесом протікання в розвинених країнах і країнах, що розвиваються. Як правило, майже завжди основна маса так званих «країн-страйкарів», що розвиваються – це люди нижчих верств, а причинами їх невдоволення є економічно неуспішний розвиток регіону, де немає підстав для легального, узаконеного отримання інших переваг, окрім

загального державного розвитку у вигляді місцевого самоврядування. В таких країнах сепаратизм пригнічується виключно силовим шляхом на підставі унітарності держави. У розвинених країнах, де наявні етнічно-історичні території, як, наприклад, Ірландія чи Шотландія в Англії, менш екстремальні ідеї зазвичай виражені у наданні більшої економічної автономії тій території, а не їх відокремлення, часто такі рухи представлені партією, яка захищає такі вимоги. А пригнічується подібний сепаратизм мирним шляхом, без застосування сили та насилля до населення [5].

Підвиди сепаратизму розрізняють за групами людей, які спричиняють бунт, та їх висунутими вимогами. Існує три види вимог, які зазвичай висувають сепаратисти: вимога ущемлення політичних та економічних прав групи людей; вимога незалежності та боротьба корінних народів за їх права та землю.

Якщо розділити їх за своїм соціальним становищем на три групи, то вийде, що виступи еліт зумовлені потребою у владі, середніх шарів – національною дискримінацією, а нижчих шарів – економічними факторами, як правило, це розрив населення між соціальним становищем.

Для сепаратистів самовизначення – це відторгнення від держави як політично цілісної територіальної одиниці, культурний і політичний поділ.

Історично сепаратизмом зловживали феодальні країни та імперії для поглинання, сорбції, анексії чи коаліції територій, які, на їхню думку, мають належати їм. Коли навіть під виглядом волевиявлення народу відбувається захоплення території під благопристойним виглядом, як, наприклад, це було з Осетією, Придністров'ям, Абхазією та Кримом. Разом з тим, причини сепаратизму досить часто бувають пов'язані з грубим порушенням прав людини й народів, національних, расових і релігійних меншин (груп). Наприклад, у Криму на автономію на законних підставах має право тільки кримськотатарський народ, а всі інші вважаються емігрантами чи навіть окупантами на цих територіях [13].

На думку видатної американської дослідниці Metta Spenser, яку вона висловила у своїй роботі «Separatism: democracy and disintegration», головним рушійним фактором, який спричиняє виникнення сепаратизму, є національна ідентичність. Вона вважає, що ідеологія сепаратизму повинна спиратися на історичний досвід незалежності нації, який раніше мав місце в тому чи іншому регіоні. Якщо ж цього немає, то слід шукати опору в незалежності ідентичних територій чи близьких за походженням етносів. Націоналісти можуть досягнути домовленості з центральною владою, зробивши предметом торгу той чи інший рівень автономії для свого народу або регіону [13].

Такий вчений, як Валерій Тишков, розповідає про моральність сепаратизму. Він вважає, що саме за моральним підходом часто стоїть симпатія відносно тих, хто хоче відокремитися і для цього формулює програму національного самовизначення з аргументом на користь програми сецесії (іншими словами, відділення з метою створення власної держави) і прагнення

позбутися пониженого статусу меншини – статусу, який може характеризуватися як надексплуатація, дискримінація чи навіть колоніальне гноблення. Таке прагнення меншини позбутися цього статусу також пояснюється бажанням зберегти і розвивати цілісність й особливості малих культур, які руйнуються домінуючою культурою. Насамперед головним досягненням цієї меншини (групи) вважається вихід з вже існуючої системи, здобуття «своєї» держави чи возз'єднання території зі своєю «історичною батьківщиною».

Розгляд сепаратизму з точки зору морального підходу нашоветься на кілька досить істотних проблем:

- по-перше, сецесія – це завжди серйозний перерозподіл ресурсів і влади, який не може не супроводжуватися нанесенням шкоди великому числу людей проте навіть якщо в такому випадку більшість втрачає, а меншість виграє, то це все одно вважається моральним рішенням;
- по-друге, прихильники сецесії та внутрішні сепаратисти використовують необхідність ліквідувати дискримінацію як головний аргумент, коли в реальності вона не існує взагалі або ж, навпаки, пронизує все суспільство, а не стосується тільки окремих груп, які прагнуть сепаратизму [11].

На мою думку, досить цікаву точку зору з питання практичної реалізації сепаратизму запропонував один етнополітолог, який залежно від вимог окремого етнічного регіону, створив теорію «трьох-груп»:

- «голос» – вимоги культурної автономії;
- «лояльність» – відмова від конфлікту в обмін на увагу і визнання;
- «вихід» – вимоги самовизначення, які також можуть бути пов'язані з федерацією.

Він вважає, що сепаратизм – це неминуха риса державного розвитку, і він не завжди означає досягнення сецесії [13]. Практично всі дослідники відзначають федералізацію держав (децентралізацію управління) оптимальним способом вирішення проблем з правами окремої етнічної спільноти з елементами демократизації.

Аналіз міжнародного досвіду засвідчує, що немає єдиного підходу чи концепції, мінімального набору способів і методів боротьби або різних тактик, які будуть ефективними в усіх випадках і неодмінно призведуть до припинення сепаратистської діяльності. Визначення шляхів урегулювання проблеми збереження територіальної цілісності держави має здійснюватися з урахуванням історичних, культурних, етнічних, релігійних та інших особливостей [9].

Сепаратизм – це явище, яке формується під впливом різних чинників, зокрема тих, які пов'язані з процесами трансформації суспільства. Такі конфлікти найчастіше спалахують тоді, коли загальне соціально-економічне становище в країні різко змінюється на гірше або ж коли настає політична нестабільність в країні [10].

Відкритість комунікаційних та територіальних кордонів призводить до досить значної прозорості державних кордонів й стирає грані між зовнішньою та внутрішньою політикою держави, що в кінці-кінців створює загрозу для можливої етнічної ідентичності. Це викликає захисні рефлексії з боку багатьох етнічних меншин у державі, в яких присутнє усвідомлене колективне бажання зберегти власну відокремленість. Такі процеси дають підстави для додаткової міжетнічної конфліктності всередині країни. Етнічні меншини об'єктивно відчують особливу потребу у захисті власної ідентичності [8].

Також сепаратизм має свою позитивну якість, яка може зіграти важливу роль, наприклад, як це мало місце у протистоянні проти ярма колоніалізму, за утворення нових молодих національних держав [6].

Позитивні функції сепаратизму як соціально-політичного явища полягають в артикуляції інтересів населення відповідного регіону в соціально-економічній, політичній та культурній сферах. Поширення ринкових відносин й розширення зон вільної торгівлі, з одного боку, ведуть не тільки до зближення, а й до поглиблення інтеграції країн, а з іншого боку – заохочують ізоляціоністські та сепаратистські сили, котрі сприяють відродженню націоналізму та ескалації локальних конфліктів [8].

Причини поширення націоналізму на сучасному етапі світового розвитку доводять, що сепаратизм є одним із наслідків невирішеного національного питання у політико-етнічних країнах. Така ситуація викликає певну реакцію малих мовних та етнічних спільнот (груп) щодо посилення процесів вестернізації всіх форм життя в умовах глобалізації. У цьому контексті націоналізм може використовуватися як ідеологічне підґрунтя під час боротьби цих спільнот за власну державу, а тому може мати значну перспективу насамперед в країнах третього світу. Тобто, подальша перспектива світового розвитку полягає в одночасному існуванні, єдності та протистоянні між двома суперечностями – зростаючої взаємозалежності держав у всіх сферах суспільного життя та посилення дезінтеграційних процесів, сепаратизму, націоналізму та релігійного екстремізму як наслідків самоідентифікації націй та етносів [4].

Проблема сепаратизму несе загрозу не тільки для міжнародного миру і стабільності, а й для учасників процесу. Прояви сепаратизму створюють досить таки сприятливе середовище для збільшення злочинів всередині країни, розвитку екстремізму, тероризму і для порушення політичних та соціально-економічних прав людини, цим самим псуючи суверенітет держав, у яких вони виникли.

Негативним також є те, що більшість сепаратистських організацій, угруповань та рухів не гребують засобами та методами боротьби, а це в основному терористичні акти, різного роду і викрадення та залякування, від яких в основному потерпає цивільне населення [12].

Також сепаратизм проявляється і в країнах консолідованої демократії (в Канаді, Великобританії, Франції, Італії, Бельгії) і більш ніж у 40 країнах світу, які розвиваються [8].

У сучасному світі сепаратистські настрої набули значного поширення в багатьох країнах, зокрема в Іспанії, і сконцентровані вони переважно в Каталонії та Країні Басків. Іспанія, як і Україна, унітарна держава. В Іспанії 1 жовтня 2017 року на території Каталонії відбувся референдум, у якому за незалежність проголосували близько 90%, а проти незалежності близько 8% громадян. При цьому явка склала всього 43% громадян.

Сепаратизм у сучасному світі є постійною формою соціального та політичного протистояння. На всій планеті не знайдеться жодного регіону, який би був вільним від нього.

Для врегулювання сепаратизму необхідний комплекс міжнародних заходів. Нині найактуальнішим для вирішення цієї проблеми є залучення ОБСЄ, НАТО, ЄС, ООН та інших міжнародних акторів, які мають значний вплив.

У Європі в основному переважають етнічні та соціально-економічні фактори виникнення сепаратизму. До тих країн Європи, в яких активно проявляється сепаратизм, можна віднести Іспанію, Великобританію та Італію. Спільним для цих держав є наявність численних народностей, які розмовляють різними мовами та створюють для захисту власних інтересів політичні партії та громадські організації.

Важливим і дієвим інструментом подолання сепаратизму в Україні є визначення механізму усунення від участі в місцевих виборах і недопущення перебування на державній службі, в правоохоронних органах, в тому числі й військовій службі та інших державних органах України, осіб, поведінка яких загрожує національній безпеці. Такий механізм може передбачати широко використовувану в міжнародній практиці процедуру позбавлення громадянства певних осіб з урахуванням вимог Європейської конвенції про громадянство [10].

Також для протидії сепаратизму в Україні слід насамперед відновити контроль органів державної влади над кордоном. Це насамперед дозволить блокувати канали матеріального, фінансового та кадрового забезпечення бойовиків, порушити їх системи командування й управління. Ефективні спецслужби та боєздатні збройні сили – суттєвий фактор протидії сепаратизму.

Для успішного подолання явищ сепаратизму в Україні також слід урахувати досвід інших держав у вирішенні подібних проблем. Вибір методів і способів протидії сепаратизму багато в чому залежить від природи такого конфлікту та стадії його розвитку. Методи, що застосовуються державами для збереження територіальної цілісності, можна умовно поділити на два основні типи: ненасильницькі та насильницькі.

Якщо враховувати ненасильницькі методи, то до них можна віднести заходи політичного й економічного характеру: надання владних повноважень і відповідно розподіл прибутків, виважена політика щодо регіональних

особливостей, сприяння економічному розвитку, сприяння місцевій владі у вирішенні нагальних проблем, ефективна інформаційна політика, забезпечення міжнародної підтримки цілісності держави тощо. Беручи до уваги насильницькі методи, зазначимо, що вони можуть в себе включати такі заходи, як: затримання та притягнення до кримінальної відповідальності, ізоляція кризових районів з метою ускладнення чи унеможливлення отримання бойовиками матеріально-технічної допомоги, контроль за внутрішньо переміщеними особами та фізичне знищення центрів підготовки [10].

Враховуючи чинники появи сепаратизму в Україні з тенденціями в інших державах, вбачається, що сепаратизм на Сході України має низку особливостей. По-перше, він не є результатом внутрішньодержавного конфлікту на міжетнічному, міжконфесійному або ж іншому ґрунті. По-друге, ідеологічні основи такого сепаратизму були розроблені за межами України у вигляді проєкту «Русский мир». Організаційне й фінансове забезпечення діяльності таких утворень, як «ДНР» та «ЛНР», також здійснюється переважно з території Росії за умови постійного контролю з боку кураторів від ФСБ й уряду Російської Федерації [9].

Референдуми, проведені в 2014 році на території АРК, так званих «Донецькій» і «Луганській» республіках, були нелегітимними, оскільки для цього у них не було законодавчої бази. Одним із важливих факторів, що спричинив появу сепаратистських настроїв у Східному регіоні та на території Автономної Республіки Крим, став інформаційний вплив Російської Федерації на тлі слабкого економічного розвитку [3].

В суспільстві з вищим рівнем політичної культури та економічного добробуту етнічний сепаратизм має значно менше шансів розвиватися у стрімких та гострих проявах. Нині він становить глобальну загрозу світовій та регіональній безпеці та спричиняє руйнування національної державності.

Застосування насильницьких методів боротьби із сепаратизмом має розглядатись як крайній захід, реалізація якого повинна бути повністю вмотивована та здійснюватись відповідно до чинного законодавства.

Успіх в протидії сепаратизму багато в чому залежить від ефективності превентивних заходів, спрямованих на недопущення формування сепаратистських збройних груп і спроможності держави вибудовувати адекватну внутрішню та зовнішню політику. До того ж під час вирішення проблем сепаратизму, особливо на початковому та завершальному етапах, необхідно максимально прагнути до застосування ненасильницьких політичних методів, інтенсифікувати інформаційну політику в проблемних регіонах, роз'яснюючи переваги стабільної територіальної цілісності країни, а також недоліки чи неможливість відокремлення й утворення нової країни, особливо, коли такі дії суперечать законодавству [10].

Висновки. Проаналізувавши думки багатьох видатних науковців, які досліджували різні прояви сепаратизму, автор дійшов висновку: всі вони

вважають, що автономізацію не слід відносити до форми сепаратизму, оскільки вона не порушує територіальної цілісності держави. Наприклад, у Шотландії використовують термін «деволюція» тоді, коли мова йде про збільшення влади у руках Единбургу та переходу до якнайширшої автономії або навіть, можливо, до її незалежності. Сепаратизм є об'єктивним суспільно-політичним явищем, яке має як позитивний, так і негативний вплив на розвиток суспільства, проте сепаратизм і досі залишається однією з найскладніших проблем суспільства. На нашу думку насамперед на виникнення сепаратизму впливають зовнішні чинники, які зазвичай пришвидшують інтенсивність розвитку сепаратизму або ж навіть впливають на зародження нових конфліктів на певній території країни.

Список використаних джерел

1. Барабанов О. «Деволюция и квазифедерализация государственного устройства. На перекрестке Средиземноморья: «Итальянский сапог» перед вызовами XXI века»; перев. с рос. П., 2011 С. 83–98.
2. Вялков Ю. Лига Севера: Проекты отделения Севера от Юга; перев. с рос. М. 2004. С.140.
3. Карпец А. Сепаратизм в Україні та його соціальні причини. URL: <http://eizvestia.com/uk/politika-ukr/full/706-separatizm-v-ukraini-ta-jogo-socialni-prichini>
4. Ключник Р. Сепаратизм як світова мегатенденція сучасності; К., 2011. С. 120–128.
5. Махова А. Итальянский регионализм: Лига Севера (история и специфика партии); перев. с рос. СПб, 2013. С.72.
6. Партологія: навчальний посібник / Обушний М. І., Примуш М.В., Шведа Ю. Р. / за ред. М. І. Обушного. Арістей. К., 2006. С.468.
7. Політологічний енциклопедичний словник; Л. М. Герасіна, В.Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін. За ред. М. П. Требіна. Х.: Право, 2015, С.105.
8. Пономарьова І. Специфіка сепаратистських рухів у країнах Європейського Союзу. К., 2007. 283 с.
9. Резнікова О. Деякі законодавчі аспекти протидії сепаратизму в Україні. Стратегічні пріоритети. К., 2016. С. 18–25.
10. Резнікова О. Міжнародний досвід боротьби із сепаратизмом: висновки для України. К., 2016. С.37.
11. Тишков В. Моральность сепаратизма. URL: http://www.valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/lekcii2/lekcii/n61_moralno.html
12. Феномен сепаратизму у сучасних міжнародних відносинах / Цебенко О.Л., 2017. С. 55–59.
13. Цебенко О. Ідеологічні засади сепаратизму: друга частина. К., 2011. С. 20–94.

REFERENCES

1. Barabanov O. (2011) Devolutsia i kvazifederalizatsia hosydarstvenoho ustroistva. Na perekrestke Sredizemnomoria: Italianskiy sapog pered vizivami 21 veka [The evolution and quasi-federalization of the governmental system. At the crossroads of the Mediterranean: "Italian boots" before the challenges of the 21st century]. Alexei Drums. Arrival, p. 83–98. [in Russian]
2. Fenomen separatizmu u sychasnix miznorodnix vidnosinax (2017) [The phenomenon of separatism in contemporary international relations] Tsebenko O. Article: Lviv, p. 55–59 [in Ukrainian]
3. Karpets A. Separatizm v Ukraini ta joho sotsialni prichini [Separatism in Ukraine and its Social Causes] Urh: <http://eizvestia.com/uk/politics-ukr/full/706-separatism-v-ukraini-ta-jogo-socialni-prichini>.
4. Klyuchnik R. (2011) Separatizm yak svitova mehatendentsia sychasnosti [Separatism as a World Megatrend of Modernity] Kiev, p. 120–128 [in Ukrainian]
5. Makhova A. (2013) Italianskii regionalizm: Liga Severa (istoria I spetsifika partii [Italian Regionalism: League of the North (History and Specificity of the Party)] St. Petersburg p.72 [in Russian]
6. Politologichniy entsiklopedichnii slovník (2015) [Political Science Encyclopedic Dictionary] LM Gerasina, VL Pogrebna, I.O Polishchuk and others. Edited by M. P. Trebin. X. : Law p. 105 [in Ukrainian]
7. Partolohiya: Navchalniy posibnik (2006) [Portology: Textbook] Obushny MI, Primus MV, Shveda Yu. R. Ed. MI Obushny. Aristey p.468 [in Ukrainian]
8. Ponomareva I. (2007) Spetsifika separatistskix ruxiv u krainax Europeiskoho Sojuzy [Specificity of separatist movements in the countries of the European Union] Kiev, p. 283 [in Ukrainian]
9. Reznikova O. (2016) Mizhnarodniy dosvid borotbi iz separatizmom: visnovki dlya Ukraini [International experience in the fight against separatism: conclusions for Ukraine] Kyiv, p. 37 [in Ukrainian]
10. Reznikova O. (2016) Deyaki zakonodavchi aspekti protudiyi separatizmu v Ukraini. Stratehichni prioritety [Some legislative aspects of combating separatism in Ukraine. Strategic priorities] Kyiv, p. 18-25 [in Ukrainian]
11. Tishkov. V. Moralnost seprstizma [Morality of separatism] [Electronic resource] Urh: http://www.valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/lekcii2/lekcii/n61_moralno.html
12. Tsebenko O. (2011) Ideolohichni zasadi separatizmu [Ideological foundations of separatism]: second part; Tsebenko Alexey. Kiev, p. 20–94 [in Ukrainian]
13. Velkov Y. (2004) Liga Severa: Proekti otdeleniya Severa ot Juha [League of the North: Projects of Separation of the North from the South]; Moscow, p.140 [in Russian]